

## Adalékok a használati érték-tömeg társadalmi eloszlásának modellálásához

### 1. Az értékek szintje

A „használati érték” és a vele kapcsolatos „utilitás”, „diszutilitás” fogalma a huszadik század folyamán egyre inkább elvesztette jelentőségét mint a közgazdasági elméletben s kiváltképpen a közgazdasági gyakorlatban használható és használandó fogalom. A hatvanas évek közepe óta azonban újra viták középpontjába került, nálunk is és másutt is. Gondolok itt például a Közgazdasági Szemlében 1963–64-ben lezajlott használati érték vitára s az azt követő publikációkra, [1] [2], a határhaszon elmélet iránti érdeklődés nemzetközi megújulására [3], vagy például az ENSZ Statisztikai Bizottságának tevékenységére, amely évek óta tanulmányozza egy a már számos országban működő gazdasági elszámolási rendszer mellett esetleg bevezetendő és a *társadalmi jólét* mérésére alkalmas elszámolási rendszer kidolgozását; a jólét fogalmának meghatározása pedig, tudvalevő, előfeltételezi a társadalom szempontjából optimális használati értékstruktúra és használati érték tömeg tisztázását, még akkor is, ha az említett bizottság eddigi munkája során, tudomásom szerint, még viszonylag keveset foglalkozott e kérdéssel [4], [5].

A jelen dolgozat azonban nem akar s nem tud beleszólni e közgazdasági vitákba s elemzésekbe. Mindössze arra akarja felhívni a figyelmet, hogy a szociológián belül folynak már kísérletek, olyan vizsgálati módszerek kidolgozására, amelyek idővel hozzájárulhatnak majd a különféle javak által hordozott használati értékek, illetve utilitások társadalmi létrejöttének, elosztásának és felhasználásának regisztrálásánál fölmerülő problémák megoldásához. (A továbbiakban „értékeknek” nevezem azokat az elemi, tovább már nem bontható, illetve az adott elemzési szinten nem bontandó használati érték komponenseket, amelyek egy-egy emberi-társadalmi szükséglet kielégítésére alkalmasak.)<sup>2</sup>

\*

Van az emberi élethez szükséges értékeknek egy olyan csoportja, amely csak az utóbbi években került be, s kerül be egyre inkább a társadalmi tervezés és a társadalmi irányítás figyelemkörébe. Azzal a kérdéssel ugyanis, hogy az *anyagilag létez* szükséges értékeket hordozó javak egy bizonyos hányadát,

<sup>1</sup> Szociológiai szakértő: *Manchin Róbert*  
Számítógép programok: *Füstös László*

<sup>2</sup> Ezúton köszönöm meg *Ferge Zsuzsának* és *Hoch Róbertnek*, hogy észrevételeikkel és tanácsaikkal segítségemre voltak e dolgozat végleges megformálásában.

kisebb vagy nagyobb hányadát, ki kell emelni a gazdasági verseny hatóköréből s elosztásukat közösségi-társadalmi szinten kell megszervezni: ezzel a kérdéssel már évszázadokkal ezelőtt szembetalálták magukat a gazdasági és társadalmi élet törvényszerűségeit elemző gondolkodók. S már jóval korábban, voltaképpen minden általunk ismert társadalmi formában megvoltak ennek az elosztásnak a maga intézményes keretei. Gondoljunk csak a hajdani hordákban érvényre jutó különféle „kölesönösség-elvekre”, amelyek szigorúan megszabták a javak közösségi elosztását és körforgását; vagy a rabszolgatartó Róma „panem et circenses” elvére; később, a feudális társadalmakban, a hűbérurat terhelő elosztási kötelezettségekre; vagy akár az újkori társadalmak különféle „szegény-törvényeire”, bármennyire is elégtelen eszközei voltak ezek bizonyos minimális anyagi javak társadalmi elosztásának.

Az úgynevezett *szociális értékek* egy részének, vagyis az egészséggel, neveléssel, kultúrával, közbiztonsággal, közlekedéssel kapcsolatos bizonyos értékek társadalmi elosztásának is megvan a maga évszázados gyakorlata, s a századforduló óta, tudjuk, a nemzeti jövedelmek egyre nagyobb hányadát osztják el így, közösségi-társadalmi szinten. A fejlett ipari országokban a társadalomstatisztika már több mint fél évszázada rendszeresen regisztrálja az ezeket az értékeket hordozó javak elosztását, s az utóbbi másfél-két évtizedben az egyre differenciálódó társadalmi indikátorrendszer egyre hatékonyabbá teszi ezt a regisztráló-ellenőrző munkát.<sup>3</sup>

Van azonban az értékeknek egy olyan rétege, amely — bár javarészt az említett anyagi és szociális javak hordozzák — egészen a legutóbbi időkig többnyire kívül maradt azon a szférán, amellyel az intézményes tervezői és irányítói munka rendszeresen foglalkozik. Olyan *társas-*, illetve *személyiség-értékek*re gondolok itt, mint például a siker, a megbecsülés, a hivatásnak érzett munka, az emberi méltóság, a függetlenség, a döntésekben való részvétel, a vonzó célok kitűzésének és elérésének lehetősége, a választási lehetőség, a barátság, az emberi együttlét, a közösséghez való tartozás tudata, a társadalmi igazságosság, embertársaink civilizált és etikus viselkedése, és így tovább. Ezeket a nagyon is heterogén értékeket (heterogének, mert mind társadalmi-gazdasági determinációjukat, mind emberi-társadalmi funkciójukat tekintve erősen különböznek egymástól) az a közös jellemzőjük fogja össze itt, ebben a gondolatmenetben, hogy — egyfelől — a gazdasági és társadalmi folyamatok elemzésével s irányításával foglalkozó szakemberek és intézmények a múltban nem, vagy legfeljebb csak érintőlegesen foglalkoztak velük, s hogy — másfelől — elhanyagoltságuk ténye s káros következményeik sokasága az elmúlt másfél évtizedben szinte egyesapásra került be a fontos és megoldandó társadalomtudományi és társadalompolitikai problémák szférájába. Számos oka volt annak, hogy az említett kutatók és intézmények korábban nem foglalkoztak az értékeknek ezzel az együttesével.

1. Nem foglalkoztak, mert az anyagi és szociális javak termelésének és elosztásának megtervezését, illetve irányítását tartották, s tartják még ma is, — joggal — elsőrendű s még korántsem megoldott feladatuknak. E javak érték-hordozó jellege pedig nyilvánvaló; illetve azt korábban nyilvánvalónak tekintették, s az általuk hordozott értékek mibenlétének, teljes skálájának elemzését nem tartották feladatuknak. Ma már a korszerű tervezőmunka,

<sup>3</sup> A társadalmi indikátor kutatásra vonatkozó legfontosabb szakmunkákat lásd a [6], [7], [8] tanulmányok bibliográfiájában.

— így például nálunk, Magyarországon is a távlati tervezés, — egyre nagyobb mértékben igyekszik számbavenni és elemezni az anyagi és szociális javak tervezett elosztásának közvetlen s közvetett értékkihátásait.

2. Nem foglalkoztak, korábban, a tervezés szakemberei e kérdésekkel, mert feladatuknak a gazdasági folyamatok megtervezését tekintették, és úgy vélték — nem alaptalanul —, hogy az említett társas- és személyiség-értékek jelentős része (személyes szabadság, biztonság, emberi méltóság, a döntésekben való részvétel lehetősége, stb.) társadalmi-politikai folyamatok s küzdelmek, és nem, vagy legalábbis nem közvetlenül, gazdasági döntések eredményeképpen jön, vagy nem jön létre (a közteherviselés törvénybeiktatása, a választójog fokozatos kiterjesztése, az állampolgári jogok egyre szélesebb körének kodifikálása, stb.).<sup>4</sup>

3. Nem foglalkoztak e kérdésekkel azért sem, mert általános volt, s még ma is meglehetősen elterjedt az a meggyőződés, hogy az említett társas- és személyiség-értékek egyszerűen „adva vannak”, illetve a mindennapi emberiközösségi együttélésben állandóan és spontán újratermelődnék. Ezt a meggyőződést csak a legutóbbi másfél-két évtizedben kezdték ki- és rendítették meg a tények és felismerések, a szociológia könyörtelen helyzetképei, a publicisztika leleplezései, a társadalmi gyakorlat vészjelzései. Kiderült, s nap mint nap egyre inkább kiderül, hogy az említett javak és értékek *sem jönnek létre* csak úgy maguktól; egyre kevésbé jönnek létre, egyre inkább hiánycikké válnak a gyors ütemben átalakuló, iparosodó társadalmakban. Ma már közhely az, hogy egyre inkább hiánycikk az igazi emberi kapcsolatok lehetősége, a közösségi összetartozás tudata; hogy nem jut az embereknek elég megbecsülés; hogy nincs elegendő vonzó, az ember személyiségét gazdagító munka; hogy kevés az életnek értelmet adó és elérhető cél; hogy nincs elég lehetőség a sikerre, a választásra, a döntésekben való részvételre, hogy a civilizált és etikus emberi viselkedés hiánya nap mint nap bosszúságok és sérelmek, vagyis negatív értékek forrása. Ma már világszerte sok esemény utal arra, hogy ha e társas- és személyiségértékek hiánya elér egy bizonyos szintet, akkor ez a hiány közösségromboló, a társadalom kereteit szétfeszítő, a társadalmi és gazdasági folyamatokat gátló erővé válik.

4. Hosszú út vezet azonban e problémák felismerésétől a teendők megfogalmazásáig, majd végső fokon a gazdasági-társadalmi tervező s irányító gyakorlatba való beillesztésükig. A dolgok megszokott rendje általában az, hogy egyfelől a problémák, másfelől a célok és teendők először a mindennapi élet szintjén és a különféle társadalmi-politikai mozgalmak keretében fogalmazódnak meg, és — esetenként a tudományos kutatómunka közvetítésével — csak később, hosszabb-rövidebb idő elteltével hozzák mozgásba a tervező és irányító apparátust. Így jött mozgásba, például a késő-hatvanas évek súlyos társadalmi zavargásai nyomán, az amerikai törvényhozás s teremtette meg a jogi kereteit annak, hogy az emberi-polgári jogok, s a hoz-

<sup>4</sup> Meg kell vallanom, hogy a „jóság” fogalmának definíciójára vonatkozó közgazdasági irodalmat nem ismerem eléggé, de valószínűnek tartom, hogy e fogalmat az életminőségkutatás általában, s ezen belül e dolgozat más értelemben használja, mint a közgazdászok. E dolgozat minden értékhordozót jószágnak tekint. Vagyis nemcsak az anyagi, a szociális és a környezeti javakat, hanem a közösségi-társadalmi tevékenységgel létrehozott értékhordozókat is. Például az emberi-közösségi együttélés olyan tárgyiasult szabályozóelvéit, mint az alkotmány, a jogrendszer, a társadalmi gyakorlatban hatékonyan működő etikai elvek rendszere, hagyományosan kialakult s beidegzett emberi magatartásformák, és így tovább.

zájuk kapcsolódó más fontos javak és értékek a korábbinál szélesebb körben és egyenletesebben kerüljenek majd elosztásra. Igaz, van a tervező-irányító munkának egy-egy szektora, amely elébe ment e folyamatnak; például az építészek és várostervezők, akik a közvéleményt és a társadalmi-politikai mozgalmakat megelőzve, vagy velük egy időben, figyeltek föl a társas értékek nagymérvű pusztulására a nagyvárosok köréngetegében s akik már évtizedek óta dolgoznak olyan építészeti és városrészkeleti megoldásokon, amelyek elősegítik az említett társas értékek állandó, gazdag újratermelődését.

A tervezőmunka számos területén azonban ma még nem veszik, vagy nem kellő alaposággal veszik figyelembe azt, hogy a különféle javak adott vagy tervezett termelése és elosztása végső fokon hogyan jelentkezik az értékek szintjén; vagyis hogy más értéktermelő tényezőkkel (társadalmi, politikai, életformabeli, magatartásbeli tényezőkkel) együtt s velük bonyolult kölcsönhatásban a pozitív és negatív értékek milyen skáláját és mennyiségét bocsátják a társadalom egészének és különböző rétegeinek-csoportjainak rendelkezésére. És még ha elismerik is azt, mint ahogy világszerte növekvő mértékben elismerik, hogy halaszthatatlanul fontos az értékek szintjének is állandó s rendszeres figyelembevétele, elemzése, az itt jelentkező hatások és változások monitorálása, akkor is úgy vélik, hogy az olyan nagyon is „szubjektív” értékek, mint amilyen a barátság, az öntudat, a megbecsülés, a siker, az etikus emberi magatartás, a tolerancia, a közösséghez tartozás tudata, s más, ezekhez hasonló értékek: mindezek megfoghatatlanok, kezelhetetlenek ma még a társadalmi-emberi következmények fontosságának tudatában lévő, de szükségszerűen dollár-, rubel- vagy forintmilliókkal, vas és beton megatonnákkal, álló és forgóalapokkal, gazdasági és demográfiai függvényekkel s matematikai modellekkel dolgozó tervezés számára.

De vajon valóban „megfoghatatlanok”, „kezelhetetlenek-e” ezek a kétségtelenül sok szubjektív mozzanattól függő társas, érzelmi, magatartásbeli értékek? Erre a kérdésre ma már nem lehet olyan határozott nemmel válaszolni, mint egy vagy két évtizeddel ezelőtt lehetett s kellett volna. Ma már, midőn egyfelől a társadalmi indikátor-kutatásból, másfelől különféle szociológiai és szociálpszichológiai vizsgálatípusokból kibontakozó úgynevezett *életminőség-kutatás* eredményei egyre nyilvánvalóbbá teszik, hogy a javak és értékek, illetve a gazdasági, társadalmi és emberi tényezők kölcsönhatás-rendszere lépésről-lépésre föltárható. A jelen dolgozat nem is e ma már nyilvánvaló összefüggések létét, hanem kvantifikálhatóságát akarja néhány példán bemutatni. Azt, nevezetesen, hogy az életminőség-kutatások a társadalmi tervezés s általában a tudatos társadalmi cselekvés számára fokozatosan hozzáférhetővé teszik az értékek szintjét általában, s ezen belül az említett társas és személyiségértékek jelentős hányadát is.<sup>5</sup>

## 2. Az értékek társadalmi eloszlásának modellálása

Minthogy az „életminőség” nem egyszerű, elemi változó, hanem heterogén változók sokaságának eredője, az életminőség-kutatások — szemben számos más társadalomtudományi vizsgálatípussal — átmenetileg sem térhetnek

<sup>5</sup> Az életminőség kutatások kialakulására és problematikájára vonatkozólag lásd a [9], [10], [11] munkákat és bibliográfiájukat.

ki a sokváltozós elemzés elméleti és gyakorlati problémái elől. E problémák az életminőség-kutatás terén különösen nehéz feladatok elé állítják a szakembereket. Mert:

— Midőn ezelőtt mintegy tíz évvel, a hatvanas évek derekán megindultak a kutatások, még csak nagyon hozzávetőleges elképzelések voltak arról, hogy milyen tényezők játszanak szerepet egy adott ember vagy embercsoport életminőségének kialakításában.

— Az életminőséget meghatározó tényezők annyira heterogének (skálájuk az olyan objektív tényezőktől, mint például az egy főre eső jövedelem vagy az egy főre eső lakóter nagysága az olyan végletesen szubjektív tényezőkhöz, mint amilyen például az emberek jövőképe vagy a morális értékek iránti érzékenysége), hogy igen nehéz egy rendszeren, illetve modellen belül jól kezelhető mennyiségi változókká alakítani őket.

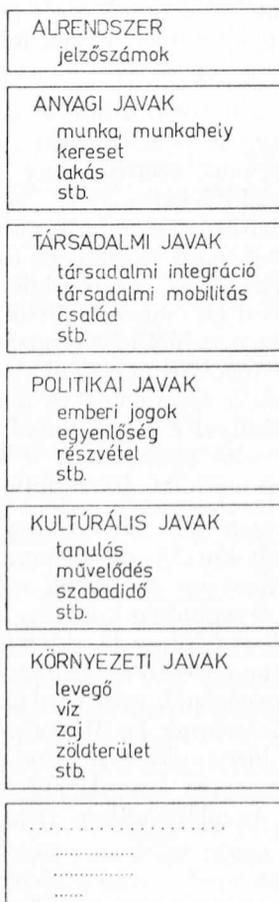
— A többváltozós elemzés a szociológia és a szociálpszichológia e határterületén kevesebb hagyománnyal s eredménnyel rendelkezik, mint a társadalomtudományok néhány más ágazatában s különösen mint az ökonometriában. A munkát így az alapokból kiindulva kellett elkezdeni.

E problémákat természetesen nem lehetett egy csapásra megoldani. S bár *Bertram Gross*, az életminőség-kutatás egyik korai szorgalmazója, már 1966-ban sürgette a társadalmi rendszer egészének működését leíró s magyarázó modellek kidolgozását, az életminőség-kutatás fokozatosan haladt s halad az egyszerű, statikus modellek felől az összetettebb analitikus és dinamikus modellek felé. Mégpedig nem pusztán a valóságot egyre teljesebben feltárni igyekvő kutatómunka önmozgásának eredményeképpen; fontos szerepe volt s van itt a társadalmi elvárásoknak is. Másszóval: az egyre bonyolultabbá váló vagy bonyolultabbnak bizonyuló társadalmi és társadalomtervezési problémák tették szükségessé az egyre komplexebb s magasabb szintű életminőség-modellek kidolgozását. Az alábbiakban röviden felvázolom ezt a fejlődési folyamatot.

#### a) *Taxonomikus modellek*

Amíg pusztán arról volt szó, hogy a szociálpolitikával s bizonyos redisztribúciós mechanizmusokkal befolyásolható javak társadalmi eloszlását kell feltárni, addig az úgynevezett „taxonomikus modellek” tökéletesen megfelelték a célnak. E modellek megszerkesztésénél a kutató előbb felosztotta a vizsgálandó jelenséget tartományokra, úgynevezett alosztályokra vagy alrendszerre, majd mindegyik tartományon belül kidolgozott egy jelzőszám-csoportot az ott számbaveendő javak előfordulási szintjének mérésére. Tucatjával készültek már az ilyen taxonomikus modellek, amelyek kisebb-nagyobb mértékben eltérő alrendszer-, illetve jószág-csoport beosztásokkal dolgoztak, de valamennyien a következő szerkezeti felépítést követték. (I. ábra.)

E modellek jól és hatékonyan működnek olyankor, amikor azt kell megvizsgálni, hogy a gazdaság- és szociálpolitika milyen javakat bocsájít a lakosság rendelkezésére. Vagyis amikor az úgynevezett „közvetlen output” regisztrálása a cél. De ahhoz túlságosan merevek és nehézkesek, hogy az úgynevezett „közbülső output”-ot is feltárják, vagyis azt, hogy az említett javak, és más forrásokból származó javak, milyen értékeket, pozitív és negatív értékeket



1. ábra

hordoznak az adott lakosság számára. Ehhez az értékek szintjének regisztrálására is képes modellek szükségesek.

Mert például a „lakás”, amely általában egyetlen tételként, egyetlen jószágként szerepel a taxonomikus modellekben, nem egyetlen értéknek, hanem értékek egész halmazának a hordozója. Az ugyanis, hogy az embernek van lakása, az értékek sokaságát és sokféleségét biztosíthatja a számára: biztonságot, függetlenséget, családot, társas életet, presztizst, kényelmet, nyugalmat, „saját világot”, és így tovább. Ezeket az értékeket azonban nemcsak a lakás hordozza, hanem más javak is, sőt más jószágterületek is: például a munkával, munkahellyel, a környezettel, a társadalmi-politikai struktúrával vagy a szabadidővel kapcsolatos javak. S következésképpen, ha meg akarjuk tudni, mondjuk, hogy bizonyos társadalmi csoportoknak, rétegeknek, társadalomnak milyen mértékben áll rendelkezésére a biztonság, mint alapvető érték, akkor meg kell mérni biztonság szintjét minden releváns tartományban (fizikai-egészségbeli biztonság, gazdasági-anyagi biztonság, társadalmi-politikai biztonság), s csak ezek után lehet, második lépésként,

mindezt az adatot összesíteni egy aggregált biztonság-mutatóban. A javaknak ez az érték-halmazokra való felbontása az úgynevezett „mátrix modellek” segítségével vált lehetővé.

### b) Mátrix modellek

A mátrix modellek voltaképpen nem mások, mint az említett tartományok (s a bennük előforduló javak) és az értékek kereszthálózatai. Egy ilyen mátrix modell egy részletét mutatom be a 2. ábrán.<sup>6</sup>

A mátrix modell legfőbb előnye abban rejlik, hogy rendszeresen végig lehet pásztázni minden sorát és oszlopát, vagyis rendszeresen föl lehet deríteni egyfelől azt, hogy egy-egy érték milyen tartományokban fordulhat elő, másfelől azt, hogy egy-egy tartomány milyen értékek forrása lehet? Álljon itt két egyszerű példa egy Magyarországon lefolytatott kísérleti vizsgálatból, amely segéd munkások, szakmunkások és tervezőmérnökök egy-egy csoportjának úgynevezett „szubjektív” vagy „megélt” életminőségét elemezte. (Az „objektív”, illetve „szubjektív” életminőség kérdésre tüstént visszatérünk.) Minthogy viszonylag kis csoportok intenzív vizsgálatáról volt itt szó, s nem reprezentatív felmérésről, pontos számadatok helyett inkább csak az értékek (szubjektíve megélt) eloszlásának tendenciáit jelző szimbólumokat használok az ábrákon. A 3. ábra azt illusztrálja, hogy egy igen fontos érték, a *Siker* (és ellenpárja a *Kudarac*) milyen mértékben fordul elő, — a vizsgált csoportok megítélése, megélése szerint, — az élet különböző tartományaiban. Mint látható, a vizsgált népesség számára bizonyos tartományok igen *aktívak*, vagyis nagy a valószínűsége és lehetősége annak, hogy itt az ember sikereket ér el vagy kudarcokat szenved el; más tartományok viszont *passzívak*, vagyis itt sem a siker, sem a kudarc valószínűsége nem nagy. Nem bocsájtkozom most bele az ábrán látható tendenciák elemzésébe, csak azt jegyzem meg, hogy már az ilyen egyszerű (s mint majd látjuk, minősítésre szoruló) adatok is fontos problémákra s teendőkre hívhatják fel a kutatók és a gyakorlati szakemberek figyelmét. A 4. ábra a mátrix modellnek nem egy sorát, hanem egyik oszlopát mutatja be, vagyis azt, hogy egy adott tartományban, a *Munka*, *munkahely* tartományban milyen mértékben fordulnak elő a különféle értékek. Itt már a három csoport bontásában láthatók az adatok.

A mátrix modellek tehát, szemben a taxonomikus modellekkel, már alkalmasak arra, hogy a javak által hordozott értékek társadalmi eloszlásáról is képet adjanak. De csak elvben. E modellek ugyanis, a felvázolt formában, még csak heurisztikus értékűek, csak a továbbgondolkodás segítőeszközei, de arra, hogy velük konkrét felméréseket végezzünk, nem alkalmasak. Ehhez e modellek operacionalizálására, továbbfejlesztésére van szükség.

<sup>6</sup> E mátrix modell, mint látható, még igen kezdetleges. Például azért, mert a felvett értékek nemesak heterogének, hanem át is fedik, illetve részben implikálják egymást. A „szeretet” és a „megbecsülés” például alkotóeleme a „társas lét”-nek, mint értéknek; átfedi egymást a „megbecsülés” és a „presztizs” is. És így tovább. Bonyolítja a helyzetet az is, hogy az értékek maguk is érték-hordozóvá válhatnak. A „tudás” például önmagában is érték (emberi szükségletet elégít ki), de egyben számos más érték hordozója is lehet. Például a „megbecsülés” vagy a „hatalom” vagy az „előbbrejutási lehetőség” hordozója. A manapság folyó vizsgálatok egyik célja épp az, hogy az értékek e ma még meglehetősen ismeretlen tartományát feltárja, rendezze, az értékeket pontosan difiniálja.

Tartományok ↓ Értékek →	Fizikai lét	Anyagi lét	Család	Emberi kapcsolatok	Nevelés, iskola	Munka, munkahely	Szabadidő	Ügyintézés	Környezet	"Az Élet" a Lét	Stb.
Egészség, fizikai jólét											
Biztonság											
Hatalom											
Birtoklás											
Státus presztizs											
Szerep, fontosság tudata											
Siker											
Szabadság											
Alkotás											
Előbbrejutás											
Tudás											
Társas lét											
Szeretet											
Megbecsülés											
Igazságosság											
Béke, harmónia											
Játék											
Stb.											

2. ábra

Kudarcc	Siker	
■	■	Anyagiak
■	■	Család
■	■	Szerelem
■	■	Tanulás
■	■	Munka, munkahely
	■	Művészet, sport
	■	Közélet

3. ábra

	Mérnökök	Szak- munkások	Segéd- munkások
Emberi kapcsolatok	+ +	+ +	+ +
Megbecsülés	+ +	+	+ +
Érdekes, kielégítő	+ +	+ +	+
Vezetők viselkedése	+ +	+	+ +
Előmenetel	+ +	-	- -
Nem túlfeszített, nem hajszt	+ +	-	-
Részvétel a döntésekben	+ +	-	+ +
Kereset	+ +	-	- -
Igazságosság, méltányosság	+	-	+
Munkaszervezés	+	- -	+
Fizikai körülmények	-	- -	- -

4. ábra

### Viszonyítási-keret modellek

A mátrix modellek minden rekesze egy-egy adott érték előfordulását jelzi, jelezheti egy-egy adott tartományban. De vajon hogyan mérhető egy-egy érték előfordulási szintje? Az értékeket hordozó javak tárgyasult (vagy legalább is az elemzés számára elvileg tárgyasítható) tényezők, s ennek következtében előfordulásuk, társadalmi eloszlásuk objektíve mérhető, meghatározható. Maguk az értékek azonban, mint láttuk, csupán *virtualitások*, a javak olyan tulajdonságai, potenciái, amelyek bizonyos emberi szükségletek kielégítésére alkalmassá teszik őket. Hogyan mérhetők azonban e virtualitások? A társadalomstatistikában használt objektív indikátorok segítségével, mint ismeretes, közvetlenül nem lehet mérni őket, csak következtetni lehet rájuk az indikátorok adataiból. Kétféle objektív indikátorral szokás ugyanis az életminőség-kutatásban dolgozni.

a) *Forrás indikátorokkal*, amelyek azt jelzik, hogy milyen mértékben állnak az életminőség szempontjából fontosnak ítélt (bár közelebbről gyakran meg sem határozott) értékeket hordozó javak az adott embercsoport rendelkezésére. Például:

— Egy főre eső jövedelem	}	→ Értékek → Életminőség
— Egy főre eső lakótér		
— 10.000 főre eső kórházi ágyak száma		

b) *Visszacatoló indikátorok*, amelyek valamely következményt regisztrálnak s e következményekből engednek visszakövetkeztetni az adott csoport életminőségére (és esetleg az ezt az életminőséget meghatározó értékek halmozására). Például:

Értékek ← Életminőség ←	{	— Öngyilkosok számaránya
		— Iszákosok számaránya
		— Gyomorbetegségek számaránya
		— Bűnözések számaránya

Megközelíthetők azonban az értékek egy másik oldalról is. Nem az őket hordozó javak, hanem az általuk kiváltott hatás: az úgynevezett haszonhatás vagy értékhatás oldaláról. A javakat ugyanis azért termeli a társadalom, hogy végül elfogyassza őket, s ez az „elfogyasztás” más szóval azt jelenti, hogy a javak által hordozott virtuális értékek „realizálódnak”, beépülnek az egyének és közösségek szervezetébe, s ezzel lehetővé teszik e biológiai, pszichológiai és szociológiai szervezetek működését; fennmaradását, illetve fejlődését. S nem lehet-e vajon közvetlenül rákérdezni az értékekre itt, realizálódásuknak, haszonhatásuk kifejtésének szakaszában?

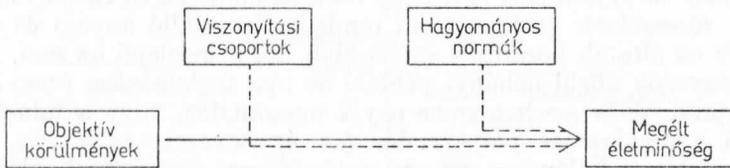
Az úgynevezett szubjektív életminőség indikátorok látszólag közvetlenül regisztrálják a vizsgált népesség életében realizálódó értékeket. Ezek az indikátorok ugyanis olyan kérdésekre adott szubjektív válaszokban rejlik információkból épülnek fel, amelyek nyíltan vagy leplezve azt firtatják, hogy bizonyos értékek milyen mértékben fordulnak elő, illetve hiányzanak az egyes emberek életében. Valójában azonban ezek az indikátorok nem adnak közvetlen s megbízható képet még az értékek szubjektív megéléséről sem (vagyis az értéktermelő folyamat végső outputjáról, a szubjektív életminőségről sem), s még kevésbé adnak ilyen képet az adott népességnek

objektíve rendelkezésére álló értékekről, értékpotenciákról (vagyis az értéktermelő folyamat úgynevezett közbülső outputjáról, az objektív életminőségről). Nem adnak, mert — egyfelől — az emberek általában vonakodnak attól, s igen gyakran képtelenek arra, hogy megbízható és részletes információkkal szolgáljanak saját maguk szubjektíve megélt érték-ellátottságáról és értékhiányairól, s mert — másfelől — az, ahogy s amilyen mértékben az emberek szubjektíve realizálják, megélik az objektíve rendelkezésükre álló értékeket, igen nagy mértékben függ egy javarészt rejtett s öntudatlan *viszonyítási kerettől*, amely a következő főbb alkotóelemekből tevődik össze:

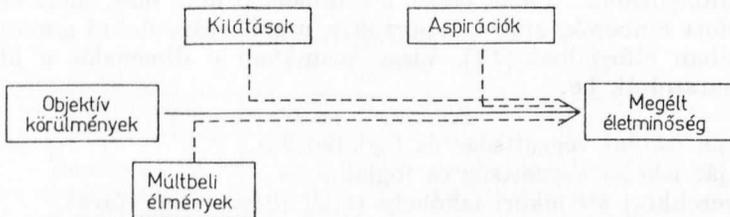
- a) Múltbeli élmények
- b) Jövőbeli kilátások
- c) Viszonyítási csoportok adatai
- d) Hagyományos társadalmi normák
- e) Aspirációk

Csak e tényezők, e közvetítő mechanizmusok ismeretében lehet a szubjektív válaszokból eredményesen következtetni az értékek objektív meglétére, illetve hiányára, s csak így lehet a mátrixba bekerülő szubjektív adatokat az objektív értékszint feltárására alkalmas információkká átalakítani. E tényezőket egyébként az 5. ábrán fölvezetett úgynevezett viszonyítási-keret modellek segítségével elemzik a kutatók.

#### A) Szinkronikus modell



#### B) Diakronikus modell



5. ábra

#### d) Analitikus modellek

A mátrix modellek e továbbfejlesztett, a viszonyítási keretet is figyelembe vevő változatának is két komoly hiányossága van még. Egyfelől az, hogy pusztán leíró *modellek*: egyszerűen csak regisztrálják a különféle értékek társadalmi eloszlását, s nem felelnek, nem tudnak felelni a MIÉRT? kérdé-

sekre. Vagyis az olyan kérdésekre, például, hogy: Mi az oka az értékek ilyen vagy olyan eloszlásának? Bizonyos értékek hiányának vagy feleslegének? Milyen tényezők szabályozzák egy adott társadalomban az értékek eloszlását? — és így tovább. Ezeknek a tényezőknek és okoknak az ismerete pedig feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a társadalom eredményesen tudja szabályozni s optimalizálni a javak hordozta értékek eloszlását, körforgását. Az analitikus modellekkel dolgozó életminőség-kutatók többsége az értékek társadalmi eloszlásának ezeket a (részben oksági) összefüggéseit és meghatározó tényezőit elemzi.

Egy széleskörű életminőség-felmérés előkészítéseképpen 1972 óta mi is több probléma- és összefüggés-feltáró vizsgálatot végeztünk.[12] Az egyik ilyen vizsgálat során 6—8 órás interjúkat készítettünk segédmunkások, szakmunkások és magas beosztású mérnökök egy-egy 25—45 fős csoportjával s az interjúkat részben minőségi elemzésnek, részben mennyiségi tartalom-elemzésnek vetettük alá. Az így kapott eredmények alapján készült kérdőívekkel hasonló mintán újabb felmérést végeztünk. Az adatok feldolgozása során a többszáz változót előbb mintegy 150 változóra redukáltuk, majd e változók összefüggés-rendszerét sokváltozós elemzéstechnikák (korrelációszámítás, többszörös regresszió analízis, faktor elemzés, cluster elemzés, kanonikus és parciális korrelációszámítás, stb.) segítségével igyekeztünk feltárni.

Annak nincs különösebb jelentősége, hogy ezek a viszonylag kis mintán elvégzett vizsgálatok is megerősítik azt a statisztikai és szociológiai evidenciát, hogy az emberek és embercsoportok objektív gazdasági és társadalmi helyzete bizonyos fokig meghatározza azt, hogy ezek az emberek és csoportok milyen mértékben részesülnek a társadalom rendelkezésére álló anyagi és szociális javakból és az általuk hordozott értékekből. Nem meglepő az sem, hogy az objektív tényezők közül néhány, például az apa foglalkozása (vagyis a társadalmi reprodukciós mechanizmus egyik mozzanata), vagy a falusi, illetve nagyvárosi gyerekkor és pályakezdés (az úgynevezett regionális hátrány egyik alkotóeleme) különösen erősen meghatározza a javak eloszlását. Rég ismert törvényszerűséget erősített meg e vizsgálat azzal is, hogy kimutatta: a javak társadalmi eloszlását legerősebben meghatározó objektív tényezők egyetlen „dimenzióba” állnak össze, s e dimenzió nem más, mint az a hely, amit az adott emberek, embercsoportok a munka társadalmi szervezetében, megosztásában elfoglalnak [13]. Vizsgálatunkban e dimenziót a következő változók határolták be:

- Az apa iskolai végzettsége és foglalkozása.
- A saját iskolai végzettség és foglalkozás.
- A gyerekkori s ifjúkori lakóhely (falu, illetve nagyváros).
- A munkahelyek száma.
- A munkahely földrajzi stabilitása, illetve instabilitása).
- Egy, illetve több műszakban dolgozás.
- Évekig tartó ingázás.

Ezen az alapvető dimenzión a mintába bekerült nérnökcsoport viszonylag magasan, a szakmunkáscsoport középhelyzetben, a segédmunkáscsoport viszonylag alacsonyan helyezkedett el. S minthogy más tényezők szempontjából (például életkor, nem, családi állapot) nagyjából homogén az egész

minta, az anyagi és szociális javak eloszlásában jelentkező, s a következő néhány táblán látható különbségek jelentős mértékben ennek az objektív tényezőcsoportnak a függvényeiként értelmezhetők.

*Jövedelem (százalékban)*

	Alacsony	Közepes	Magas
Mérnökök	11	53	36
Szakt munkások	13	52	33
Segéd munkások	63	37	—

*Havi megtakarítás összege (százalékban)*

	0—999 Ft	1 000—1 999 Ft	2 000 Ft fölött
Mérnökök	39	25	36
Szakt munkások	36	51	13
Segéd munkások	77	19	4

*Lakás komfort (százalékban)*

	Folyóvíz	Állandó melegvíz
Mérnökök	100	96
Szakt munkások	93	64
Segéd munkások	63	37

*Közlekedéssel eltöltött idő naponta (százalékban)*

	1 óra	2 óra	Több mint 2 óra
Mérnökök	59	39	4
Szakt munkások	49	40	11
Segéd munkások	31	13	56

A vizsgálatokból leszűrhető az a tanulság viszont már figyelmet érdemel, hogy az objektív tényezők a vártnál (a más országokban elvégzett hasonló jellegű vizsgálatok alapján vártnál?) nagyobb mértékben meghatározzák nemcsak az anyagi és szociális javaknak, hanem az értékek, még az anyagi és szociális javaktól viszonylag függetlennek látszó társas és személyiség-értékek

<sup>7</sup> Lásd elsősorban *Allardt* skandináv és *Cantril* nemzetközi összehasonlító vizsgálatát. [14], [15].

egész skálájának társadalmi eloszlását is. A regresszió elemzések során kiderült, ugyanis, hogy a 12 legerősebb objektív változó még a látszólag legszubsztívebb értékek eloszlását is meghatározza 20 és 55 százalék közötti erősséggel. Meghatározzák — e határok között — nemcsak azt, hogy milyen esélye lesz az embernek a továbbtanulásra, a szabad pályaválasztásra, a kedvező jövedelmi viszonyokra, az egyműszakos és jó körülmények között végzett, illetve érdekes, vonzó munkára, a döntésekbe való beleszólásra, de meghatározzák — e határok között — azt is, hogy milyen mértékben lesz majd része az embernek sikerben, megbecsülésben, töretlen életpályában, pozitív emberi kapcsolatokban, személyiségének kiteljesülésében, sőt még azt is, hogy hajdani gyermekkorát milyennek éli meg az ember. Helyszűke miatt csak néhány táblát közlök ezeknek az összefüggéseknek az illusztrálására.

*Gyermekkori boldogság  
(százalékban)*

	Boldog	Meglehetősen boldog	Boldogtalan
Mérnökök	79	21	—
Szakmunkások	79	12	9
Segédmunkások	55	32	13

*Pályaválasztási elképzelések száma 13–25 éves korban  
(százalékban)*

	0	1	2	Több	Megvalósult elképzelések
Mérnökök	7	51	35	7	69
Szakmunkások	22	59	17	2	40
Segédmunkások	28	65	7	—	19

*Elégedettség jelenlegi foglalkozással  
(százalékban)*

	Magas	Közepes	Alacsony
Mérnökök	89	11	—
Szakmunkások	60	24	16
Segédmunkások	48	26	26

*Siker és kudarc  
(százalékban)*

	Sikerek túlsúlya	Kudarccok túlsúlya
Mérnökök	86	14
Szakmunkások	53	36
Segédmunkások	44	46

*Sérelmek, panaszok  
(egy főre eső átlag)*

	Panaszok	Komoly sérelmek
Mérnökök	5,84	1,76
Szakmunkások	6,39	4,51
Segédmunkások	9,80	4,37

*Gyerekek továbbtanulási kilátásai (szubjektíve)  
(százalékban)*

	Magas	Közepes	Alacsony
Mérnökök	100	—	—
Szakmunkások	19	42	30
Segédmunkások	7	39	53

*Az élet...  
(százalékban)*

	Érdekes, teli	~	Unalmas, üres
Mérnökök	82	18	—
Szakmunkások	57	39	4
Segédmunkások	44	49	7

Ezek az egyszerű táblák azonban az elemzésnek csak az első szintjét alkotják. Föltárnak ugyan már bizonyos számszerűsíthető összefüggéseket az objektív gazdasági és társadalmi tényezők és az emberek s közösségek legrejtettebb értékszférája között, de önmagukban nem nyújtanak elegendő alapot sem ahhoz, hogy az objektív tényezőkre vonatkozó gazdasági és társadalmi döntések e szubjektív szférát érintő hatásait kiszámítsuk, s különösen nem ahhoz, hogy a gazdasági és társadalmi tervezés eszközeivel megpróbáljuk e javak létrejöttének és társadalmi eloszlásának folyamatát kedvezően befolyásolni. Ehhez az összefüggések jóval alaposabb feltárása szükséges.

Az említett sokváltozós elemzés-technikák alkalmazásának ígérektek arra, hogy előbbre jussunk e téren. Első lépésként tehát elkészítettük és végig-elemeztük a legfontosabb változók teljes korrelációs hálózatát, majd regresszió analízissel kiválogattuk a mátrixból a legfontosabb függő változókat meghatározó objektív, majd később, az objektív és szubjektív változókat. Egyetlen példán mutatom be, hogy az összefüggéseknek milyen gazdag hálózatára deríthető így fény. Példaként álljon itt az egyik legfontosabb emberi-közösségi érték: a barátság, illetve tágabban, a *pozitív emberi kapcsolatok* egész csoportja, és ellenpárja, a *negatív emberi kapcsolatok* csoportja (ellenszenv, ellenségeskedés, rosszakarók, stb.).

E két változócsoport korrelációs matrixa a 6. ábrán látható. A rekeszekben látható számok a következő változókkal való korrelációt jelzik:<sup>8</sup>

Tolerancia	Anómia <sup>9</sup>	Pozitív emberi kapcsolatok
	Fatalizmus	Negatív emberi kapcsolatok

Feltüntettük, de nem elemezzük e dolgozatban, a *Tolerancia*, az *Anómia* és a *Fatalizmus* korrelációs együtthatóit is.

A pozitív, illetve negatív emberi kapcsolatokra vonatkozó regresszió analízis eredményei az alábbi táblákon láthatók, ahol is feltüntettük

*Többszörös regresszió analízis*

Függő változó: Pozitív emberi kapcsolatok

Lépések	a/1	a/2
1. Munkaidő	0,23	0,23
2. Munkahely:fizikai körülmények	- 0,21	- 0,27
3. Ingázás	- 0,19	- 0,27
4. Születési hely	- 0,15	- 0,19
5. Földrajzi mobilitás	- 0,19	- 0,17

	b/1	b/2
Munkahely változtatási lehetőség	- 0,15	- 0,19
Jómód	0,15	0,15
Érdeklődés főnökökkel	0,15	0,22
Teljesítménymotiváció	0,15	0,11
Igény befolyásra, hatalomra	- 0,19	- 0,13
Negatív emberi kapcsolatok	0,25	0,19
Anómia	- 0,17	- 0,21
Elégedettség önmagával	- 0,05	- 0,16

<sup>8</sup> A közgazdászokat s kiváltképpen az ökonometria szakembereit bizonyára meglepi az, hogy az elemzett korrelációs kapcsolatok többsége viszonylag gyenge. Az életminőségkutatások azonban, akárcsak a tudat- és értékszociológiai vizsgálatok, minthogy igen nehezen operacionalizálható szubjektív változók sokaságának bonyolult összefüggésrendszerét elemzik, szükségszerűen figyelembe kell, hogy vegyenek minden szignifikáns korrelációt, még akkor is, ha a 0.2—0.4 erősségű együtthatók alig jeleznek többet annál, mint hogy egyáltalában van kapcsolat a változók között.

<sup>9</sup> E fogalmat *Durkheim* óta több, egymástól részben eltérő értelemben használja a szociológia. E dolgozatban anómián az emberi életnek értelmet adó s a közösségi együttélést lehetővé tevő társadalmi célok és normák hiányát értjük.

Apa isk. végz.	0.30
	-0.15
Apa foglalkozása	0.44
	-0.22 0.16
Gyerekkor falun	-0.32
	0.15
Gyerekkor Bp-en	0.18

Iskolai végz.	0.37 -0.49
	-0.39
Foglalkozás	0.49 -0.30
	-0.35
Kereset	0.19 -0.33
	-0.29
1 főre eső jöv.	-0.22 -0.18
Havi megtakarítás	-0.21 -0.22
Forint hiány	0.40
	0.15 0.21

Első munkahely	0.38 -0.15 0.16
	-0.16
MH földrajzi mob.	-0.34 0.15 -0.18
Munkahelyek száma	-0.21
Ingázás	-0.28 0.17 -0.19
Munkaidő	-0.15 0.23
	-0.16 0.24
Napi közlek. idő	-0.15
Több műszak	-0.21
	0.19

Életkor	-0.25 -0.18
	0.21 -0.15
Egészség	-0.23

Gyerekkori bold.	0.24
Életpálya ív	0.32
Kontrol, hatalom	

MUNKAHELY (szubj.)	
Σ	0.18 -0.19
Fizikai körülm.	-0.21
Kereseti lehet.	-0.17
Kielégítő munka	0.15
Igazságosság	0.15
Környezet	
Munkaszervezés	0.15
	-0.19
Megbecsülés	0.15 0.19
Emberi kapcsolatok	-0.15
Informáltság	0.24
A „főnökök”	0.18 0.18 -0.25
Érvényesülési leh.	-0.15

DINAMIZMUS	
Szülői biztatás	0.19
Igény jómódra	-0.17 0.17
	0.15
Igény boldogságra	
Igény hatalomra	-0.19
Teljesítménymot.	0.16
	-0.19
Életprogram	0.15
	-0.22

LEHETŐSÉGEK	
Pályaválasztás	0.17 -0.20
	-0.23
Munkahely változ.	0.27 0.23

SIKER	
Σ	0.34 0.25
	-0.19
Tanulás	-0.19
Munka	0.20
Mobilitás	0.19 -0.17
Jólét	-0.16
Közélet	
Családi élet	
Művészet, sport	0.20

Tolerancia	-0.27 0.21
	-0.26
Vallásosság	0.23
Anómia	-0.27 -0.17
	0.27
Fatalizmus	-0.26 -0.27

ERKÖLCSI ELVEK	
Család	-0.18
Felelősség	0.15
	0.15 0.19
Kötelesség	-0.16
Lelkiismeret	0.29
Társad. haladás	
Elvek	-0.22
Relativizmus	0.19
Sokak boldogsága	0.18

Barátok	0.21 -0.30
	0.28
Roszzakarók	0.28 0.28
Egyesületi tagság	0.29 -0.18
	-0.19

ALAPÉRTÉKEK	
Emberi kapcsol.	0.18 -0.19 0.15
Megbecsülés	0.20
Alkotó munka	0.24 -0.19
Tiszta lelkiismer.	0.15
Jó MH légkör	0.15
	0.15
Családi boldogság	0.15
Egészség	-0.19
Béke, harmónia	-0.19
Teljesítmény, sik.	
Anyagi biztonság	0.15 -0.19
Hely a társad.-ban	
Igazságosság	-0.17
Érvényesülési leh.	-0.20

Élet: érdekes	-0.35
	-0.15
Élet: örömmel teli	-0.31
	-0.15 -0.21

ÖNÉRTÉKELÉS: ÁLT.	
Társadalmi rang	
Iskolai végzettség	0.24
Becsületesség	-0.19
Hasznosság	
Sikeresség	0.19
Hatalom, befolyás	-0.15
	0.16
Életszínvonal	-0.22 -0.20
Boldogság	0.20
	0.18
Kapott értékek	

ÖNERTEKELES: MH	
Kereset	-0.20 -0.32
	-0.28
Hatalom, befolyás	-0.15 -0.21
	-0.20
Szakértelem	0.16
	-0.26
Jó dolgozó	0.18
Népszerű	0.20 0.19
Nélkülözhetetlen	0.19
Σ	0.19
	-0.17 -0.18
Kapott értékek	0.16 -0.20 -0.19
	-0.17 -0.18

ELEGEDETTSEG	
Σ	0.21 -0.35
	-0.23 -0.27
Foglalkozás	0.15 -0.19
Iskolai végzettség	
Eddigi élet	-0.21
	-0.20
Perspektívák	-0.26
	-0.27
Életszínvonal	-0.39
	-0.21 -0.21
Lakás Σ	-0.27
	-0.24
Lakás: fizikai	-0.20 -0.17
	0.27
Lakás: társad-i	-0.15
	0.37
Lakás: szolgált.	0.20
Lakás: politikai	0.17
Munka	-0.15 -0.27
	-0.39
Gyerekek kilátásai	-0.57
	-0.31
Emberi kapcsol.	-0.16 -0.42
	-0.22
Emberek általában	-0.31
Hazai viszonyok	-0.18 -0.26
Az ember önmaga	-0.17

a/1 A kiemelt objektív változók *eredeti* korrelációs együtthatóját a függő változóval;

a/2 A kiemelt objektív változók korrelációs együtthatóját a függő változóval a *kiemelés pillanatában*;

b/1 A regresszió analízis 12. lépése után a függő változóval még szignifikánsan korreláló változók *eredeti* korrelációs együtthatóját;

b/2 Korrelációjukat a függő változóval a *12. regressziós lépés után*.

*Többszörös regresszió analízis*

Függő változó: negatív emberi kapcsolatok

Lépések	a/1	a/2
1. Munkaidő	0,22	0,22
2. Szegénység index/2	0,21	0,22

	b/1	b/2
Önértékelés: becületos	0,12	0,20
Jómód	0,11	0,17
Igény jómódra	0,15	0,19
Boldogság	0,16	0,20
Pozitív emberi kapcsolatok	0,25	0,19
Anómia	0,26	0,16
Elégedettség életszínvonallal	- 0,21	- 0,16

Már a korrelációs matrixból is látható, hogy a pozitív és a negatív emberi kapcsolatok nem egyetlen dimenzió két pólusát alkotják, hanem két egymástól részben független dimenzióként működnek (ahogy például *Norman M. Bradburn* híres mentális egészség, illetve szociális közérzet vizsgálataiban a pozitív és negatív effektusok bizonyultak két független változónak), s ez újabb hangsúlyt ad annak a *caveat*-nak, hogy a pozitív és negatív életminőség értékek tartománya nem tükrösképe egymásnak, másszóval, hogy a pozitív értékek eloszlását vizsgálva nem hull ölünkbe egyúttal a negatív értékek eloszlásának ismerete is.

Vizsgálatunkban például a *Munkaidő* hossza egyenes arányban van mind a pozitív, mind a negatív emberi kapcsolatok számával, az *Életkor* és a *Munkahelyi pozíció* viszont mindkettővel fordított arányban van; vagyis, például, az életkor növekedésével a barátok és rosszakarók (vélt vagy tényleges) száma egyaránt csökken. Más változók viszont élesen szembeállítják a pozitív és negatív emberi kapcsolatokat: az *Anómia* növekedésével például fogynak a pozitív s erősödnek a negatív emberi kapcsolatok. Bár itt nyilván nem oksági kapcsolatokról, hanem kölcsönhatásról van szó: a pozitív emberi kapcsolatok gyengülése s a negatívok erősödése legalább annyira lehet forrása, mint következménye az anómiának. A változók egy harmadik csoportja vagy csak a pozitív vagy csak a negatív emberi kapcsolatokkal van összefüggésben. A nagy *Földrajzi mobilitás*, az *Ingázás*, az erős *Felfelé törekvés* vagy *Befolyásra törekvés*, úgy látszik, csak a pozitív emberi kapcsolatok

szubjektíve megítélt számát csökkenti. A *Konformitásra* való fokozott hajlam viszont, vagy a *Megelégedettség* különböző komponensei csökkentik a negatív kapcsolatok valószínűségét, anélkül, hogy befolyással lennének a pozitív emberi kapcsolatok alakulására. Persze itt sem bizonyíthatóan egyirányú oksági hatásról, hanem kölcsönhatásról vagy akár csak együttes előfordulásról van szó.

A regresszió analízis további fontos információkkal szolgált. Kiderült például, hogy a pozitív emberi kapcsolatokat a következő objektív tényezők rombolják a legjobban (illetve akadályozzák már eleve a létrejöttüket):

- Fizikailag nehéz, megerőltető, fárasztó, rossz körülmények között végzett, balesetveszélyes munka;
- Ingázás
- A faluról való felnőttkori elszakadás, faluból városba kerülés
- Nagy földrajzi mobilitással egybekötött munkahelyváltások
- Életpálya törés
- Rossz lakáskörülmények.

A legerősebb objektív változók kiválogatása után is figyelembe veendő összefüggés maradt még a következő szubjektív változókkal: *Pozitív korreláció* a szubjektíve megítélt *Életszínvonallal* és a *Közösségbe való integráltság* fokával. *Negatív* korreláció az *Anómiával*, az *Önmagunkkal való elégedettséggel* és a nagyobb *Befolyásra, hatalomra való igényvel*.

A negatív emberi kapcsolatokat az általunk vizsgált 12 legerősebb objektív változó jóval kisebb mértékben (22%) határozta meg, mint a pozitív kapcsolatokat (30%). Az adatfelvevő apparátus továbbfejlesztése folyamatban van; számításaink szerint predikciós erejét már a következő vizsgálatban 10–15 százalékkal emelni tudjuk csaknem valamennyi fontos életminőség-változó vonatkozásában.

Nincs helyem arra, hogy ismertessem itt a több mint ötven változóra elvégzett korrelációs, többszörös regresszió, cluster és más elemzések eredményeit. A kutatás zárójelentésében is csak egy részük kaphatott helyet [16]. De céлом e dolgozatban nem is a részeredmények ismertetése, hanem annak megmutatása volt, hogy a társas és személyiségértékeknek ez az eddig zárójelbe tett és tartott szférája is megnyitható, és bekapcsolható a javaknak és értékeknek abba az összefüggés- és áramlásrendszerébe, amelynek szabályozásával gazdasági és társadalmi tervezés eredményesen foglalkozhat és foglalkozik. De a kapcsolatok meglétének bemutatásával egyidőben szeretném hangsúlyozni e kapcsolatok *bonyolultságát* is. Azt, hogy még a legerősebb objektív gazdasági-társadalmi tényezők is külön-külön csak néhány százalék erejéig határozzák meg az értékek társadalmi eloszlását (s még kevésbé határozzák meg az értékek szubjektív megélését, beleépülését egy-egy ember vagy embercsoport életébe, életminőségébe)<sup>10</sup>. Láttuk, csak több objektív és szubjektív változó sajátos s még csak részben feltárt konstellációja *együttesen* határozza meg egy-egy érték eloszlását olyan mértékben, hogy az a közösségi-társadalmi akció vagy a gazdasági-társadalmi tervezés számára kezelhető tényezővé válik. Ezeknek az összefüggéseknek gondos feltárása,

<sup>10</sup> Az életminőségkutatások egyik legjelentősebb ága épp az objektív élethelyzet és ezen élethelyzet szubjektív megélése közti kapcsolatokat vizsgálja. Lásd ezzel kapcsolatban [17], [18].

alapos ismerete és messzemenő figyelembevétele nélkül mindenféle beavatkozás csak előre kiszámíthatatlan s javarészt negatív, torzító, romboló eredményhez vezethet.

### 3. Az értékek társadalmi „termelésének” modellálása

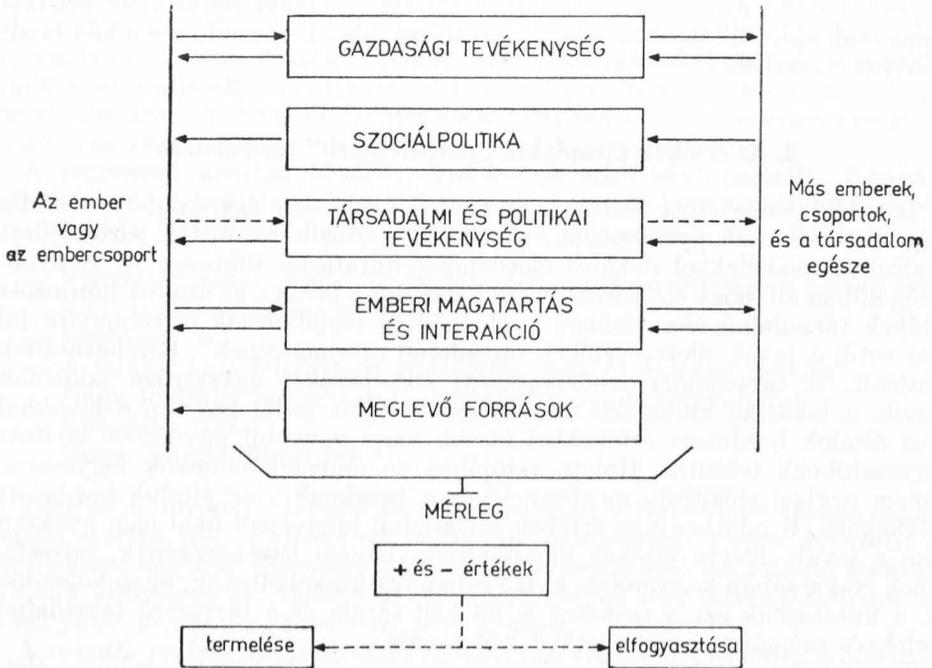
Az eddig ismertetett életminőség-modelleknek van egy komoly s eddig még nem említett gyengeségük, amelyben osztozik az imént leírt, fejlett analitikus modellekkel dolgozó életminőség-kutatások többsége is. E gyengeség abban áll, hogy elsősorban vagy kizárólag a javak s az általuk hordozott értékek társadalmi elosztásának problémáival foglalkoznak, s többnyire föl sem vetik e javak illetve értékek társadalmi „termelésének”, létrehozásának kérdését. A társadalom rendelkezésére álló javakat egyszerűen adottnak veszik, a lakosság különböző csoportjait, rétegeit pedig pusztán e javakkal s az általuk hordozott értékekkel kisebb vagy nagyobb mértékben ellátott fogyasztóknak tekintik. Holott valójában az emberek nemcsak fogyasztói, hanem egyben előállítói, megtermelői is a javaknak s az általuk hordozott értékeknek. S minthogy az értékek társadalmi hiányának okai igen gyakran nem e javak, illetve értékek elosztásának, hanem létrehozásának, termelésének szakaszában keresendők, s elsősorban ott küszöbölhetők, küszöbolendők ki, a kutatásnak ezt a szakaszt is föl kell tárnia és a tervszerű társadalmi cselekvés számára hozzáférhetővé kell tennie.

Ez a feladat azonban csak az utóbbi években kezdett tudatosodni az életminőség kutatók körében, s így alig néhány kezdeményezés történt még csak e téren. Az egyik érdekes kísérlet *Kenneth C. Land* nevéhez fűződik, aki az értéktermelő tevékenységek és intézmények rendszerére építette föl egyik modelljét. Ez a modell, mint a 7. ábrán látható, még meglehetősen merev, s még csak egyirányú folyamatokat vizsgál (tevékenység → intézmény → termék). Valójában a javak és értékek társadalmi termelése és elosztása többirányú folyamatok komplex rendszere, s végső fokon ezt a komplex és dinamikus rendszert kell majd a kutatásnak föltárnia. Egy ilyen „többirányú áramlási modell” vázlatát mutatja be a 8. ábra.

Az anyagi és szociális javak termelésének és elosztásának modellálása és monitorálása terén az ökonometria igen nagy eredményeket, a társadalomstatisztika és a társadalmi indikátor kutatás jelentős eredményeket ért már el. Ami viszont az e javak s más típusú javak által hordozott értékeket illeti: ezen a szinten még csak az első lépések megtételénél tart a kutatás, ámbár számos szociológiai, szociálpszichológiai és kulturális antropológiai vizsgálat eredményei fontos adalékokkal szolgálnak még az említett, az elemzés számára nehezen hozzáférhető társas- és személyiség-értékek létrehozásának, „termelésének” kérdéséhez is.<sup>11</sup>

Szemben külföldi kollégáinkkal, az elmúlt 3–4 évben a mi erőfeszítéseink elsősorban erre a területre összpontosultak. Több vizsgálat során és több tanulmányban elemeztük a pozitív és negatív társas-értékek, személyiség-értékek és magatartás-értékek létrejöttének történeti és társadalmi, intéz-

<sup>11</sup> Külön tanulmányban [19] foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy mennyiben s milyen értelemben lehet a „termelés” fogalmát használni az ilyen típusú értékek létrehozásával kapcsolatban.



7. ábra

Tevékenységtípus	Intézményes struktúra	Szétosztott végtermék
Fajfenntartás Koragyerekkori szocializáció	Család	Házasság Termékenység Rokonság Elválás Személyiségformálás Képességek
Létfenntartás (A létfenntartással kapcsolatos javak és szolgáltatások termelése és fogyasztása)	Gazdasági élet Egészségvédelem	Foglalkoztatottság Jövedelem Szegénység Fogyasztás Szabadidő Lakás Közlekedés Fizikai környezet
Rend és biztonság	Kormány Vallás	Közbiztonság Jogi igazságosság Politikai és vallási részvétel
Szocializáció és kultúráis szervezet	Tudás Technológia	Iskoláztatás A művészethez való hozzájutás

8. ábra

ményes és személyes körülményeit [20], [21], [22], [23]. Részletesen feldolgoztuk ebből a szempontból az e dolgozatban elemzett életminőség-vizsgálat anyagát is, elsősorban azt kutatva, hogy a közösségi-társadalmi együttélés szempontjából olyan fontos magatartásértékek, mint például a *toleráns emberi magatartás* vagy a különféle *morális* magatartástípusok az objektív és szubjektív, gazdasági, társadalmi és emberi tényezők milyen összefüggésrendszerének függvényeiként jönnek létre. E vizsgálatok eredményeit külön tanulmányban ismertetem [16]. Ámbar ezen a téren jóval több még a probléma és a megoldandó feladat, mint az eredmény. A társadalmi mérlegek és áramlási matrixok készítése, tudjuk, akkor is komoly nehézségekbe ütközik még, ha kizárólag a ma már viszonylag jól mérhető s részben forintosítható anyagi és szociális javak társadalmi körforgásáról van csak szó.<sup>12</sup> Az értékek, s különösen a társas és személyiségértékek társadalmi termelésének és körforgásának modellálása és kvantifikálása még a kutatás egy jóval korábbi szakaszában, az első lépések megtételénél tart.

Itt is, mint annyi más területen, a közgazdászok, statisztikusok, szociológusok és más társadalomtudományi szakemberek együttműködésére, az eddiginél szorosabb s rendszeresebb együttműködésére volna szükség.

(Beérkezett: 1976. október 12.)

#### IRODALOMJEGYZÉK

1. DRECHSLER, L., HOCH, R., PIRITYI, O. és Bóc, I. cikei. *Közgazdasági Szemle, Kereskedelmi Szemle*, 1963. 1964.
2. PIRITYI, O.: Használati érték és érték. Budapest, 1969. Kossuth Könyvkiadó. 3240.
3. LEHMANN, H.: Határhasonlómélet. Budapest, 1971. Kossuth Könyvkiadó. 3900.
4. ÁRVAY, J.: A nemzeti termelés és a nemzeti jólét. *Statisztikai Szemle*, 1976/8—9.
5. Az ENSZ Statisztikai Bizottsága 18. és 19. ülésére készített anyag.
6. SHELDON, E. B.—LAND, K. C.: Social reporting for the 1970's. *Policy Sciences*, 1973. pp. 137—151.
7. JOHNSTON, R.: Review of new compendia of social statistics and social indicators in five western countries. *Social Science Information*, XV. 1976. No. 2.
8. ANDORKA, R.—KULCSÁR, R.: Egy társadalmi jelzőszámrendszer körvonalai. *Statisztikai Szemle*, 1975/5—6.
9. CAMPBELL, A.—CONVERSE, Ph. E.—RODGERS, W. L.: The quality of American life. New York, 1976.
10. BOGNÁR, J.: Az emberi élet minőségi elemei. *Valóság*, 1972/9.
11. HANKISS, E.—MANCHIN, R.: Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. *Valóság*, 1976/6.
12. 1972—1974: „Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendszere”, 1975—1976: „Életmód, életminőség, értékrendszer”. E vizsgálatok a következő intézmények támogatásával folytak: OMF, MTA Szociológiai Intézet, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Népművelési Intézet, Könyvtártudományi Módszertani Központ, MTA Irodalomtudományi Intézet.
13. FERGE, Zs.: Társadalmunk rétegződése. Budapest, 1969.
14. ALLARDT, E.: About dimensions of welfare. Helsinki, 1973.
15. CANTRIL, H.: The pattern of human concerns. New Brunswick, 1965.
16. HANKISS, E.: Életminőség-modellek. Budapest, 1976. Kézirat.

<sup>12</sup> A társadalmi mérlegek kidolgozásával kapcsolatos problémák és eredmények jó áttekintését nyújtja a [24] tanulmánykötet.

17. CAMPBELL, A.—CONVERSE, P. (eds.): The human meaning of social change. New York, 1972.
18. STRUMPEL, B. (ed.): Subjective elements of well-being. Paris, 1974.
19. HANKISS, E.: A társas- és személyiség-javak társadalmi „termelése”. Budapest, 1976. Kézirat.
20. HANKISS, E.: Változások a társadalom értéktudatában. *Kultúra és Közösség*, 1974/4.
21. HANKISS, E.: A tanári pálya foglalkozási ártalmairól. *Kritika*, 1974/1.
22. HANKISS, E.: Értékszociológiai kísérlet. Budapest. 1977. Népművelési Propaganda Iroda.
23. HANKISS, E.: Érték és társadalom. Budapest. 1977 Magvető. 1977 Megjelenés alatt.
24. LAND, K. C.—SPILERMANN, S. (eds.): Social indicator models. New York, 1975.

## THE SOCIAL DISTRIBUTION OF USE VALUES

Economic and social indicators, completing one another, give a fairly reliable picture of the social distribution of material, social, and environmental goods; yet they have certain limits. Exploring these limits, the present study is aimed at finding answers, at least in the first approximation, to the following questions:

1. Economic and social indicators register the social distribution of goods and services; would it be possible to develop indicators that could measure also the social distribution of *use values* or „*utilities*” conveyed to people by these goods and services?

2. Extending the present practice of economic and social statistics (monitoring the social distribution of goods and services that convey mainly use values necessary to material welfare and physical well-being) would it be possible to include a further group of use values, the so-called *societal and personality values*, in the sphere of social analysis and planning?

3. Is it necessary, and possible, to monitor not only the social distribution but also the *social „production”* of the above-mentioned societal and personality values?

While trying to find answers to these questions some descriptive and analytic models are presented in the paper, which might be of help in solving the problems involved and in operationalizing research in this new field.

## К МОДЕЛЛИРОВАНИЮ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗДЕЛЕНИЯ МАССЫ ПОТРЕБИТЕЛЬНЫХ БЛАГ

Статическая система экономических показателей, широко использованная уже несколько десятилетий, а также система относительно новых, частью же еще разрабатываемых социальных индикаторов, дают относительно надежную картину об общественном разделении материальных и социальных благ, а также благ окружения. Однако общеизвестны их ограничения. В настоящей статье автор, пробуя раздвинуть эти ограничения, пытается найти в первом приближении ответ на следующие вопросы:

1. В отличие от системы экономических и социальных индикаторов, регистрирующих общественное разделение благ, то есть *носителей стоимости*, можно ли разработать систему индикаторов, которая была бы способна регистрировать общественное разделение носимой благами *потребительной стоимости*, их общей массы?

2. Расширяя настоящую практику экономической и социальной статистики, регистрирующей общественное разделение материальных и социальных благ, а также благ окружения, нужно ли и возможно ли вовлечь в круг социального анализа, общественного планирования дальнейшую группу благ, то есть потребительных стоимостей — так называемых *коллективных и индивидуальных ценностей*?

3. В отличие от имеющейся научно-исследовательской практики, занимающейся почти исключительно общественным *распределением* коллективных и индивидуальных ценностей, нужно ли и возможно ли изучать общественное *производство* этих ценностей?

Ища ответа на эти вопросы, автор представляет несколько описательных и аналитических моделей, при помощи которых, вероятно, можно приблизиться к решению поднятых им проблем.